

ПОЕЗІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ВЕРСІЯ СТАНОВЛЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО МАСКУЛІННОГО

У статті з психоаналітичних позицій розглянута гендерна специфіка ліричної свідомості й зумовлених нею стильових засад поезії Тараса Шевченка в їхній еволюції від інфантильного, що визначає особливості його художнього мислення в ранній період творчості й проектується на незрілу колоніальну романтичну національну свідомість, до маскулінного, що формується в період «трьох літ» і стимулює розвиток національного маскулінного як антиколоніального.

Ключові слова: поезія Тараса Шевченка, фемінінне, маскулінне, інфантильне, гендерна свідомість.

В статье с психоаналитических позиций рассмотрена гендерная специфика лирического сознания и обусловленных им стилистических основ поэзии Тараса Шевченко в их эволюции от инфантильного, которое определяет особенности его художественного мышления в ранний период творчества и проектируется на незрелое колониальное романтическое национальное сознание, до маскулинного. Которое формируется в период «трех лет» и стимулирует развитие национального маскулинного как антиколонизального.

Ключевые слова: поэзия Тараса Шевченка, фемининное, маскулинное, инфантильное, гендерное сознание.

Здобутки шевченкознавства в різних методологічних та інтерпретаційних царинах дають змогу осмислити творчість Кобзаря достатньо повно, але не вичерпно, залишаючи простір для наукових пошуків. Ефективним і новаторським на вітчизняних теренах є гендерний підхід до осмислення феномену творчості Т. Шевченка, доречність застосування якого Ю. Гончар обґрунтувала більш широкими можливостями вивчення художнього світу автора [4, с. 14]. Художній світ митця, як відомо, формується не лише соціально-історичними, естетико-художніми, етноментальними, а й внутрішніми – особистісно-психологічними чинниками. Вагомою особистісно-психологічною константою є гендерна свідомість, механізми формування якої доречно визначати з психоаналітичного ракурсу, а саме з огляду на специфіку психічного онтогенезу особистості. Спробу застосувати психоаналіз до осмислення

творчості Т. Шевченка здійснювали в різний час С. Балей (1916), А. Халецький (1926), Я. Ярема (1932), висліди їхніх студій варіюються і в сучасних дослідженнях (М. Кашуба, Т. Шелег). Опосередковано торкаються вияву колективного підсвідомого в поезії Кобзаря науковці, які інтерпретують її крізь призму міфопоетики (передусім Г. Грабович, О. Забужко) та психоісторії (Н. Зборовська). Багато дослідників (Ю. Барабаш, І. Дзюба, Ю. Ковалів, Є. Маланюк, Є. Нахлік, В. Пахаренко, Н. Слухай, І. Франко та ін.), осмислюючи чільну тему жіночої долі (яку шевченкознавцю оминати неможливо), а також образи пророка, родини, так чи так звертаються до психоаналітичних та гендерних аспектів творчості Т. Шевченка. Юлія Гончар у студії «Сердечний рай (Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка)» (2009) включила знахідки шевченкознавства в системне гендерне дослідження поетичної та прозової творчості Кобзаря. Однак ця робота, попри очевидні досягнення, містить і чимало дискусійних тверджень, передусім через сумнівну ефективність обраних науковцем методологічних засад. Продукуючи більше питань, ніж відповідей, концепція Ю. Гончар спонукає продовжити осмислення маскулінних / фемінінних¹ констант і творчої особистості, і власне письма Тараса Шевченка з метою глибше осягнути природу їхньої феноменальності, віднайти нові грані літературознавчого прочитання його творчості.

Необхідно чітко окреслити сфери вияву маскулінності та фемінінності в літературному (ліричному) творі: гендерна свідомість ліричного Я (гендерна ідентифікація, система цінностей і уявлень, досвід, ставлення до представників іншої статі й себе, уявлення про власну статеву роль, сексуальна орієнтація, гендерлект тощо); картина світу («інструментальні» чи «експресивні» домінанти в ній, образи і взаємодія представників різних статей); специфіка психоемоційної рефлексії світу й себе (вияв страхів, бажань, комплексів); письмо як сукупність форм і засобів фіксації ліричної рефлексії, які є матеріальним відображенням гендерної природи як ліричної свідомості, так і витвореної нею картини світу. Отже, при гендерному розгляді ліричної творчості потрібно фокусувати увагу на трьох сферах: Я, світ та письмо (як матеріалізація перших двох у слові). Під час висвітлення гендерної свідомості (і особистості митця, і ліричного Я) варто враховувати всі складники антропологічного (а не лише соціокультурного) феномена – гендеру: психосоматику, сексуальність, соціальні очікування та стереотипи, ментальність та культурне тло.

---

¹ Варто розмежувати поняття «фемінінний», «фемінний», що в академічній та довідниковій літературі здебільшого сплутані. Вважаємо доречним використовувати лексичні пари «чоловік» / «жінка» на позначення біологічної статі, «чоловічий» / «жіночий» (як і їхні латиномовні аналоги «маскульний» / «фемінний») – ознак чоловіків і жінок у широкому смисловому спектрі (похідні поняття – «маскульність», «фемінність»), «маскулінний» / «фемінінний» – як терміни на позначення якостей, базованих на природних характерних рисах чоловіків та жінок, але історично, культурно, соціально скорегованих (похідні поняття «маскулінність», «фемінінність» доречно вживати щодо антропологічних типів, що відбивають комплекс усталених маскулінних / фемінінних якостей.

У шевченкознавчому дискурсі побутує міф про «фемінність» (навіть – «фемінізм») Т. Шевченка та його творів, поштовх до творення якого дав, зокрема, І. Франко, акцентуючи емоційну суб'єктивність творчості Кобзаря [6, с. 8]. «Фемінізм» Т. Шевченка обстоює і С. Балеї [1, с.53–58]. Підставою для подібних тверджень є факт а) поширення теми жіночої недолі; б) наявності жіночих ліричних персонажів; в) співчуття героя жіноцтву впритул до самоототожнення з ним; г) підвищеної емоційності, емпатичності, афективності його поезії. Пояснення цьому дослідник шукає за допомогою психоаналізу в ексквізитних ситуаціях поетового дитинства, головна з яких – втрата матері, що провокує загострення Едипового, Евдіміонового комплексів (про це йдеться, зокрема, у його відомій розвідці «З психології творчості Шевченка» [1]). Герменевтичні пояснення щодо «фемінності» Т. Шевченка відштовхуються від національного характеру та народної культури, для якої важливим є матріархальний первень, що зумовлює сакралізацію жіночого у світовідчутті митця, провокує проекцію жіночого на національне.

Семіосфера жіночого дійсно є однією з художніх домінант поезії Кобзаря, яка ще не означає «фемінності» його письма чи особистості. Наведені вище пояснення цього явища видаються непереконливими, бо увага, симпатія, емпатія, навіть мімікрія до жіночого, виявлена у творчості Т. Шевченка, була б характерна для всіх митців, хто рано втратив матір, для всіх носіїв української ментальності. У сучасному Т. Шевченку літературному дискурсі (з домінантами сентименталізму, романтизму), сильно залежному від фольклору (часто створюваного жінками), справді посилюється фемінінний первень (що зумовлено не в останню чергу й колоніально-провінційним статусом літератури I пол. XIX ст., не сприятливим для розвитку в ній маскулінних тенденцій). Однак не йдеться про фемінність Л. Боровиковського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, які, як і Т. Шевченко, зображують у своїх творах жінку-героїню з симпатією та співчуттям, намагаються ретранслювати жіночу свідомість, хоч і з різною глибиною проникнення. Принципово розрізняти «зовнішню» імітацію чоловіком-автором жіночої свідомості (моделювання поведінки героїні й домислювання її ймовірної психологічної мотивації) та «внутрішню» (глибинне проникнення в психічні підвалини жіночої свідомості через свідоме знання або підсвідоме відчуття особливостей її психічного онтогенезу). В останньому випадку можна говорити про мімікрію жіночої психіки, фемінної свідомості в цілому, що при поверховому аналізі може здатися виявом «фемінності» самого автора-чоловіка, що часом є небезпідставним, бо імітація «глибинної» фемінної свідомості повинна мати сублімативну мотивацію.

Мімікрія фемінної свідомості особливо помітна в ранній творчості Т. Шевченка (1838 – 1842). У цей період у ній урівноважені маскулінні й фемінні світовідчуттєві елементи, виявлені, зокрема, в експонованих «чоловічій» та «жіночій» версіях Едипового конфлікту, що, як відомо, є

визначальним рушієм формування гендерної свідомості. Специфіка «чоловічого» варіанта його розв'язання в поезії Кобзаря цих років – гальмування розідентифікації з материнським і переходу до сфери батьківського, що свідчить про перверсивну фіксацію на материнському. Останнє пояснює й домінування образу матері та її жертвовної любові до сина, і ситуацію безбатьківства (раціоналізовану через соціальний статус матері як покритки або удови), і «приміряння» ліричним суб'єктом ролі наставника дівчат, знавця жіночої (!) долі, зокрема, у «Катерині», «Тополі», «Гайдамаках», у «Мар'яні-черниці» він порівнює себе з матір'ю: «Минуло, дівчата! / Серце не заснуло, я вас не забув. / Люблю вас і досі, як діточок мати, / Буду вам співати, поки не засну» ([7, с. 59]. Однозначно вказує на фіксацію на материнському виявлений у Шевченковій творчості ще С. Балієм Евдімів комплекс з характерним регресом до інфантильної еротичності, пов'язаної з материнським образом. У творчості Т. Шевченка цей регрес виявляється в мотиві закоханості старшої дівчини, жінки в юнака (хлопчика), розгорнутий, зокрема, у вірші «Мені тринадцятий минало», поемі «Петрусь» Т. Шевченка.

Факт співіснування в ранній творчості Кобзаря елементів як маскулінного, так і фемінного психічного досвіду долання Едипового комплексу за умови відчутної фіксації на материнському дає змогу припустити домінування в ній не фемінної, не маскулінной, а до-гендерної – інфантильної – свідомості. Вона передусім виявляється в культі матері, точніше у виразі трагедії її відсутності й зумовленому нею автопозиціонуванні суб'єктом себе як сироти (цей маркер актуальний лише у сфері інфантильного), наприклад, як у вірші «На вічну пам'ять Котляревському»:

Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає.
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють [7, с. 14].

І хоч мотив сирітства як варіація мотиву відчуження, самотності властивий вітчизняній романтичній поезії, у творчості Т. Шевченка самохарактеристика ліричного героя як сироти оприявнює не лише його належність до соціального маргінесу, а і його «недорослість», «немаскуліність», що дозволяє йому прояв бурхливих емоцій, почуттів жалю, суму, болю, співчуття, часто жалості до себе: «Я сирота, мій голубе, / Як і на чужині. / Чого ж серце б'ється, рветься? / Я там одинокий» («Н. Маркевичу») [7, с. 29]. «Недорослість» ліричного героя виявляється і в применшенні ним своїх здібностей і можливостей, передусім у царині Слова:

Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні... А я... А я

Тільки вмію плакати,

Тільки сльози за Україну...

А слова немає... («Думи мої, думи мої») [7, с. 29],

а також у самоприниженні (не без мазохістичних відтінків): «Ви розумні люди – / А я дурень; один собі / У моїй хатині / Заспіваю, заридаю, / Як мала дитина» («Гайдамаки») [7, с. 31]. Домінування мотивів плачу, ридань у поезії Т. Шевченка цього періоду є, звичайно, наслідком гіперемоційності його поетичного стилю та тогочасної літературної традиції, але й свідчить про пасивну, «експресивну», «жертвенну» позицію героя щодо світу, властиву фемінній та інфантильній свідомості. Мімікрія фемінного в ранній поезії Кобзаря не гальмується, отже, внаслідок несформованої маскулінності. Невипадковою є ідентифікація оповідача з образом старого кобзаря у творчості раннього періоду: маргінальність і безсилість (кобзар сліпий) старості і дитинності далекі від маскулінного ідеалу, тому в гендерному плані рівнозначні. Г. Грабович помічає специфіку виражених у Шевченкових творах уявлень про ідеальний шлюб [5, с. 87 – 88] як наївну, щиру дружбу, позбавлену еротизму на кшталт «як діточок двоє / усюди обоє» («Наймичка»), що теж можна вважати проявом гендерного інфантилізму. Інфантильна підсвідома установка виявилася й у фактах життя молодого Т. Шевченка (зокрема, його потязі до одружених жінок, яких легше ідентифікувати з матір'ю).

На наступному етапі творчості Т. Шевченка (період «трьох літ») підсвідома інфантильна установка долається. Висунемо гіпотезу, що поштовхом до цього стала низка біографічних подій: здобуття митцем волі, професійного статусу, творчого визнання, повернення на Батьківщину, що стимулювали рух до маскуліної ідентифікації. У творчості переломною на цьому етапі стала поема «Тризна», де автобіографічний головний герой, представлений як пророк, месія, претендує на гегемонну маскуліність («И мир пророка потерял, / И слава сына потеряла» [7, с. 82]). Не випадково в період «трьох літ» творчість Т. Шевченка набуває маскулінного, гнівно-викривального звучання, з інтимно-приватної, лірично-романтичної царини переорієнтовується на загальнолюдську, націєсофську, а ліричний суб'єкт відчуває себе компетентним оцінювати сучасне і сучасників: «За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списками / Московські ребра?! Засівали, / І рудою поливали...<...> Що ж на ниві уродилось?! / Уродила рута... рута... / Волі нашої отрута» («Чигирине, Чигирине») [7, с. 83]. Виражена в займеннику «ми» ідея національної спільності вказує на набуту маскуліну ідентифікацію. Водночас тяжкий душевно-психічний надлом, помічений у поезії цього періоду багатьма шевченкознавцями, сконцентрований у поезії «Три літа», зміст якої опосередковано вказує на перехід від інфантильно-фемінних емоцій жалості та пасивного суму до маскуліної люті («Опустошили убоге / моє серце тихе / Погасили усе добре, / Запалили лихо, / Висушили чадом-димом / Тії добрі сльози, / Що лилися з Катрусею / В московській дорозі» [7, с. 128]). У

цій поезії можна прочитати й гіпотетичну причину психічного дискомфорту – біль і гнів від власної вимушеної безсилості перед колоніальною наругою над Україною, усвідомлену завдяки активізованій маскулінності. Вона метафорично виражена в словах: «Тяжке лихо, та не таке, / Як тому дурному, / Що полюбить, побереться, / А вона другому / За три шаги продається» [7, с. 128]. (Діагностику кризи маскулінності творця колоніальної літератури, де ставлення до символічно «погвалтованої» країни як уособлення фемінного (материнського) є своєрідним «тестом» на маскулінність колонізованого чоловіка-поета, подала О. Забужко в статті «Гендерна структура української колоніальної свідомості: щодо формулювання питання» (2002)). Природною реакцією на безсилість і національну (а на підсвідомому рівні – маскулінну) образу є гнів, нищівний сарказм, що вибухає в поезіях цього періоду на адресу як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів України, яка тепер уособлює в собі слабке й понівечене ворогом фемінне.

Лише ситуація поетового заслання несе психічну розрядку цього конфлікту. З біографічних свідчень В. Рєпніної, М. Білозерського про поведінку поета під час арешту [3, с. 128 – 129] видно, що поет підсвідомо був готовий, навіть прагнув принести своє життя на національний олтар. Попри тяжкі переживання в його поезії періоду заслання образ України здобуває історіософічно виваженої, екзистенційно-релігійної інтерпретації [2, с. 24]. Позиція Т. Г. Шевченка щодо України, виражена в його поезії 50 – 60-х років, активна, критична, раціональна, експресивна, але **вчинок** ним уже зроблено, що дає психічну врівноваженість. У зазначений період він продовжує розробляти тему материнства, розгортаючи Едипів мотив матері та сина, але зображений ним син (Алкід у «Неофітах», Син у «Марії») не просто досяг маскулінної зрілості, а здійснив відповідний своєму обов'язку вчинок, який найвище оцінений саме матір'ю, бо вона продовжує його справу. Зрозуміло, що повторюваність мотиву дає підстави трактувати його і як вияв підсвідомого прагнення поета визнання Україною його подвигу, і набагато глибше – як прагнення материнської оцінки його здобутої маскулінності. У період заслання Т. Шевченко пише прозові твори, кваліфіковані Ю. Гончар як маскулінні [4, с. 99 – 108]. Їхня поява є, отже, цілком природною з огляду на дозрілу маскулінність митця. Остання підтверджена й біографічними фактами: батьківською любов'ю до Наталочки Ускової, сватанням до набагато молодших дівчат (К. Піунової, Л. Полусмакової), які за віком або соціальним станом підтримували б модель «батько – донька». Розчарування в бажаному батьківстві, підсилене самотністю, пережитим засланням, зрештою старінням, зумовили повернення в поезію останніх років Кобзаря тужливих інтонацій, мотивів сирітства, фантазій про інфантильне («Росли укупочці, зросли»).

Варто зауважити, що на рівні письма від періоду «трьох літ» і далі домінують маскулінні елементи, передусім рішуче утвердження власної позиції, емпатичність поступається місцем агресивності, виявом якої є,

зокрема, зла іронія та сарказм, проблематика переорієнтовується не загальнолюдську, загальнонаціональну, на рівні риторики замість пасивної експресивності звучать заклики до рішучих дій, інвективні інтонації («Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте» («Заповіт»)) [7, с. 129]), оцінка сучасного та минулого, що засвідчує упевненість у власній компетентності й належності до національного (дорослого, маскулінного) буття, тобто у власній суб'єктності (жіноче в його творчості всіх періодів мало статус об'єкта маніпуляцій – фатуму, чоловіків, народної моралі). Така специфіка письма дає підстави твердити про домінанти маскулінного в багатьох його творах.

Вихідним принципом гендерного розгляду творчості Т. Г. Шевченка, отже, є врахування еволюції гендерної свідомості автора й ліричного Я, що відбита передусім у зміні етапів його творчості. Визначальною для становлення гендерної свідомості в поетичному просторі Т. Шевченка є фіксація на материнському, що наснажує його тематично, образно, емоційно, сублімує переживання Едипової ситуації, що в маскулінному варіанті передбачає єднання матері та сина за умови усунення батька. У ранньому періоді творчості Т. Шевченка гальмування ідентифікації з батьківським, мімікрія фемінного свідчать про інфантильність трансльованої гендерної свідомості, що текстуально виражається в мотивах сирітства, неповноцінності, емоційності, пасивній позиції. Від періоду «трьох літ» відбувається розвиток маскуліnnих тенденцій у творчості Т. Шевченка, що досягли вивершення лише після символічного порятунку України-жертви покараного засланням поета, що означає успішно пройдений «тест» на маскуліnnість. Маскулінна гендерна свідомість текстуально виявляється в переорієнтації проблематики на громадсько-історіософську, у зміні автопозиціонування – із мазохістичного сироти – до лідера, навіть героя нації, у риторичній «агресії» (інвективи, сарказм). Переорієнтована з інфантильного на маскуліnnе творчість Т. Шевченка, започатковуючи, як відомо, національний літературний канон, програмує його як антиколоніальний, такий, що здатний чинити опір, водночас опосередковано сигналізує про активізацію національного маскуліnnого – як гегемонної маскуліnnої моделі в суспільній свідомості модерної України. Отже, у гендерному плані поезія Тараса Шевченка є версією індивідуального й національного становлення маскуліnnого, що постало об'єктивно необхідним для розбудови національного життя.

Список використаних джерел

1. Бaley С. З психології творчості Шевченка / Степан Бaley / передм. В. Пахаренка. – Черкаси: Брама, 2001. – 80 с.
2. Барабаш Ю. Україна // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Упоряд., наук. ред. Н. Чамата / Інститут літератури ім. Т. Шевченка. – К. Наукова думка, 2008. – С.7 – 50.

3. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників / Відпов. ред. К. Дорошенко / Академія наук Української РСР. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 438 с.
4. Гончар Ю. Сердечний рай (Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка): монографія / Юлія Гончар. – Черкаси: Брама–Україна, 2009. – 186 с.
5. Грабович Гр. Шевченко як міфотворець / Григорій Грабович. – К.: Радян. письм., 1991. – 211 с.
6. Франко І. Шевченкознавчі студії / Упор. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с.
7. Шевченко Т. Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. – К.: Ірпінь, ВТФ «Перун», 2006. – 824 с.

Annotation

In the article with psychoanalytic position the gender specific of the lyric consciousness and the style of the Taras Shevchenko's poems are looked. Gender studies become more and more popular in the Ukrainian literary study and also in the Taras Shevchenko's art discourse. The main investigation object is the author's gender consciousness as the agent of the artistic world's constructing. The specificity of the gender consciousness determines by the correlation of the features of the masculinity and the femininity in it. The specificity of the author's gender consciousness involves to writer's poetic style. The gender investigation of the lyric poetry (also by Taras Shevchenko) needs the concentration on such spheres as I (Ego), the world and the poetic style. When we define the Taras Shevchenko's gender consciousness, we must observe all its ingredients: psychosomatics, sexuality, social stereotypes, mental and cultural contexts.

In our investigation the myth about the femininity (or feminism) Taras Shevchenko's outlook and the artistic world in his poems is disclaimed, though the female's sphere in there is wide spread. The fixing on the feminine intrinsic mainly in the poet's early creations is the feature of the masculine psychic ontogenesis, especially its deviation during the overcoming of the Oedipus complex. The fixing on the mother, her absence as the spread motive in the Shevchenko's poems signifies his toward-gender infantile consciousness, expressed by his lyric hero's self-presentation as orphan. In the Taras Shevchenko's poetry his outlook and style are change: gender consciousness is evaluated from the infant to masculine signifies by the appearing social problems, lyric hero's self-presentation as *lieder*.

Key words: the poetry by Taras Shevchenko, the femininity, the masculinity, infantile, the gender consciousness.